5 શાંતિની શોધમાં : બુદ્ધ અને મહાવીર

ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં ભારતમાં સામાજિક અને ધાર્મિક-સુધારણાક્ષેત્રે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યો થયાં. ઈ.સ. પૂર્વેની છઠ્ઠી સદીમાં સામાજિક અને ધાર્મિકક્ષેત્રે પ્રવેશેલા કુરિવાજો, સામાજિક અસમાનતા અને અનૈતિક બાબતો સામે કેટલાક મહાન સુધારકોએ કાર્ય કર્યું. તેમાં ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામી મુખ્ય છે. આપણે ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીનાં જીવન, એમની સાધના અને તેમણે સ્થાપેલા માનવધર્મને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ગૌતમ બુદ્ધ : પ્રારંભિક જીવન

ગૌતમ બુદ્ધ અને બૌદ્ધધર્મ વિશે જાણવા માટે આપણને જાતકકથાઓ અને બૌદ્ધ ગ્રંથો ત્રિપિટક (સૂત્ત પિટ્ટક, વિનય પિટ્ટક અને અભિધમ્મ પિટ્ટક)માંથી ઘણી માહિતી સાંપડે છે. 550 જેટલી જાતકકથાઓ બુદ્ધનાં પૂર્વજન્મો સાથે સંકળાયેલી છે.

ભારતમાં હિમાલય ક્ષેત્ર તરફ નેપાળની તરાઈમાં કપિલવસ્તુ નામનું રાજ્ય હતું. કપિલવસ્તુના ક્ષત્રિયો શાક્ય કહેવાતા. તે ગણરાજ્ય હતું. આ ગણરાજ્યના વડા શુદ્ધોધન હતા. શુદ્ધોધનનાં પત્ની મહાદેવી. ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ ઈ.સ. પૂર્વે 566માં શુદ્ધોધન અને મહાદેવીના ઘરે થયો. તેમનું બાળપણનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું. જન્મના થોડા દિવસો બાદ તેમનાં માતા મહાદેવી મૃત્યુ પામ્યાં. તેથી તેમનું પાલનપોષણ ગૌતમી મહાપ્રજાપતિએ કર્યું જે તેમનાં પાલક માતા હતાં.

નાનપણથી જ સિદ્ધાર્થ શિક્ષણ અને જ્ઞાન સાથે સંકળાયેલા હતા. કપિલવસ્તુની બાજુમાં આલારકલામ નામના એક સંતનો આશ્રમ આવેલો હતો. આલારકલામ તેમના ગુરુ હતા. સિદ્ધાર્થ તેમના આશ્રમમાં જતા. અહીં તેઓ ધ્યાન ધરતા હતા. સિદ્ધાર્થ જ્ઞાન અને સમાધિની ચર્ચા કરતા રહેતા હોવાથી તેમના પિતા ચિંતિત થયા. તેમને લાગ્યું કે સિદ્ધાર્થ સંન્યાસી તો નહિ થઈ જાય ને ? સિદ્ધાર્થનાં યુવાવસ્થામાં જ લગ્ન કરાવવામાં આવ્યાં. તેમની પત્નીનું નામ યશોધરા હતું. તેમને એક પુત્ર પણ હતો તેનું નામ રાહુલ હતું.

ગૃહત્યાગ અને સાધના :

લગભગ 30 વર્ષની વયે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને સત્યની શોધ માટે તેમણે પોતાના રાજવી પરિવાર અને રાજ્યનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી બનવાનું નક્કી કર્યું. એક રાત્રે તેમના સારથી છન્ન અને પોતાના પ્રિય ઘોડા કંથકને લઈ રાજ્ય બહાર આવેલ નદીકિનારે ગયા. પોતાના રાજવી પોશાકનો ત્યાગ કરીને છન્નને પોતાનાં તમામ આભૂષણો આપી કંથકને લઈને રાજમહેલ જવા આજ્ઞા આપી અને પોતે સંન્યાસીનાં ભગવાં કપડાં ધારણ કરી જંગલ તરફ ચાલ્યા.

5.1 ગૌતમ બુદ્ધ

ગૃહત્યાગ બાદ તેઓ રાજગૃહ અને પછી પુરુવેલા નામના સ્થળે ગયા. અહીં પાંચ બ્રાહ્મણો સાથે તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. તેમને લાગ્યું કે અન્ન-જળનો ત્યાગ કરી શરીરને કષ્ટ આપવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે નહિ. અધ્યાત્મમાર્ગ અને પોતાની તૃષ્ણાઓ ઉપર વિજય મેળવવો એ જ મનુષ્યનું મોટું કર્તવ્ય છે. તેમણે પાંચ બ્રાહ્મણોનો સાથ છોડીને એકલા જ તપશ્ચર્યા કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

બોધિગયા ખાતે એક પીપળાના વૃક્ષ નીચે બેસી તેમણે સત્ય અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સાધના શરૂ કરી. ઘણા દિવસોની સાધના પછી વૈશાખી પૂર્ણિમાના દિવસે તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધાર્થમાંથી તેઓ બુદ્ધ થયા. 'બુદ્ધ'નો અર્થ જાગ્રત કે જ્ઞાની થાય છે. પાછળથી તેઓ ગૌતમ બુદ્ધ કહેવાયા.

ઉપદેશ :

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ બાદ બુદ્ધ સારનાથ ગયા. જ્યાં તેમને તેમના જૂના બ્રાહ્મણમિત્રો મળ્યા. સૌપ્રથમ વખત તેમણે આ

પાંચ બ્રાહ્મણમિત્રોને સારનાથ ખાતે ઉપદેશ આપ્યો. બુદ્ધના આ પ્રથમ ઉપદેશને 'ધર્મચક્રપ્રવર્તન' કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધે સંસારનાં દુ:ખોમાંથી મુક્તિ મેળવવા બહુ જ સરળ અને સાદો ઉપદેશ આપ્યો. તેમના મતે ચાર આર્ય સત્ય છે : (1) સંસાર દુ:ખમય છે. (2) દુ:ખનું કારણ તૃષ્ણા છે. (3) દુ:ખનો નાશ તૃષ્ણાનો ત્યાગ છે. (4) અષ્ટાંગિક માર્ગ અપનાવવાથી તૃષ્ણાનો ત્યાગ થાય છે. બુદ્ધે સમજાવેલાં આ ચાર આર્ય સત્ય બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંત તરીકે જાણીતાં છે. જેને સમ્યક્ દર્શન પણ કહેવામાં આવે છે.

આટલું જાણો

- સમ્યક દૃષ્ટિ, સમ્યક સંકલ્પ, સમ્યક વાણી, સમ્યક કર્મ, સમ્યક આજીવિકા, સમ્યક વ્યાયામ, સમ્યક સ્મૃતિ, સમ્યક સમાધી. 'સમ્યક' સંસ્કૃત શબ્દ છે. તેનો અર્થ 'સારી રીતે' એવો થાય છે.

બુદ્ધ એક મહાન સુધારક તરીકે :

બુદ્ધ મહાન ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારક હતા. ધર્મ અને સમાજમાં વ્યાપેલાં દૂષણો દૂર કરવા માટે તેમણે આજીવન કાર્ય કર્યું. તેમના અનેક શિષ્યો હતા. અનેક રાજાઓ અને રાજ્યો તેમના માનવધર્મથી પ્રોત્સાહિત થયા. તેમણે નીચે મુજબ સુધારકાર્યો કર્યા :

(1) ઈશ્વર અને આત્માનો ઈન્કાર : બુદ્ધે ઈશ્વર અને આત્માનો ઈન્કાર કરી કર્મવાદને મહત્ત્વ આપ્યું હતું. તેમના મતે જો ઈશ્વર હોય તો દુ:ખ સંભવે જ નહિ. આત્માના કલ્યાણમાં રત રહેવાને બદલે વર્તમાનકાળમાં સદ્‌વિચારયુક્ત જીવન જીવવું જોઈએ.

(2) કર્મકાંડનો વિરોધ : હિંદુધર્મમાં વ્યાપેલા કર્મકાંડનો વિરોધ કરી તેમણે યજ્ઞમાં થતી પશુહિંસાને અટકાવવા તેનો વિરોધ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે અહિંસા સર્વોચ્ચ ગુણ છે. તમામ પ્રાણીઓ પ્રત્યે અહિંસાથી વર્તવું તે માનવનું સૌથી મોટું કર્તવ્ય છે.

(3) ઊંચ-નીચના ભેદભાવોનો વિરોધ : આ સમયે હિંદુધર્મ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવા ચાર વર્ણોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. બુદ્ધે આ વર્ણવ્યવસ્થાનો જ વિરોધ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે, મનુષ્ય ઉચ્ચ કુટુંબમાં જન્મ લેવાથી મહાન બનતો નથી. તે પોતાનાં કર્મોથી, સદ્‌વિચારથી, સત્ય અને અહિંસાના પાલનથી મહાન બને છે. તેમણે સમાજમાં વ્યાપેલાં ઊંચ-નીચના ભેદભાવનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો.

(4) સ્ત્રીઓને મહત્ત્વ : બુદ્ધે પોતાના આ માનવધર્મમાં પુરુષો જેટલું જ મહત્ત્વ સ્ત્રીઓને આપ્યું. તેમણે કહ્યું નિર્વાણનો માર્ગ માત્ર પુરુષો માટે જ નથી, સ્ત્રીઓ પણ સાધના અને કર્તવ્યથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

નિર્વાણ :

બુદ્ધને વૈશાખી પૂર્ણિમાએ બોધિવૃક્ષની છાયામાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી બુદ્ધ ભારતમાં સમાજ અને ધર્મમાં સુધારા કરતા રહ્યા. અનેક લોકોને તેમણે સદ્‌માર્ગે વાળ્યા. સત્ય અને અહિંસાનો ઉપદેશ આપી માંસાહાર અને ઊંચ-નીચના ભેદભાવનો વિરોધ કર્યો. 80 વર્ષની વયે કુશીનારામાં તેમનું અવસાન થયું અને તેઓ નિર્વાણ પામ્યા. પરંતુ વિશ્વભરમાં આજે પણ તેમના વિચારો અને ધર્મ જીવંત રહ્યા છે.

મહાવીર સ્વામી

બૌદ્ધધર્મની જેમ જ ભારતીય સમાજજીવનમાં જૈનધર્મનું પણ અગત્યનું સ્થાન છે. જૈનધર્મમાં કુલ ચોવીસ તીર્થંકરો થયા. આગમગ્રંથો જૈનધર્મને જાણવાના મહત્ત્વપૂર્ણ સ્રોતો છે. આ ગ્રંથો પ્રમાણે જૈનધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ અથવા આદિનાથ હતા. ત્રેવીસમાં તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ હતા. પાર્શ્વનાથ કાશીના રાજા અશ્વસેનના પુત્ર હતા. તેમણે ત્રીસ વર્ષની વયે ગૃહત્યાગ કરી સંન્યાસી બની જૈનધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. તેમણે વૈદિક ધર્મ અને કર્મકાંડ તથા જાતિપ્રથાનો

વિરોધ કર્યો હતો. તેમણે સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય અને અપરિગ્રહનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમના પછી ચોવીસમા અને છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી હતા. તેમના વિશે આપણે જાણીશું.

મહાવીર સ્વામી : પ્રારંભિક જીવન :

વજ્જિ સંઘના એક ગણરાજ્ય કુંડગ્રામના જ્ઞાતૃક ક્ષત્રિય વંશમાં મહાવીર સ્વામીનો જન્મ થયો હતો. તેમનું બાળપણનું નામ વર્ધમાન હતું. તેમના પિતા સિદ્ધાર્થ ગણરાજ્યના રાજા હતા. મહાવીર સ્વામીનાં માતાનું નામ ત્રિશલાદેવી હતું. તેમના મોટાભાઈનું નામ નંદિવર્ધન હતું. વર્ધમાન પણ ગૌતમ બુદ્ધની જેમ રાજકુમાર હોવાથી તેમણે અનેક કલાનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમનાં લગ્ન રાજકુમારી યશોદા સાથે થયાં હતાં. વર્ધમાનની પુત્રીનું નામ પ્રિયદર્શિની હતું.

5.2 મહાવીર સ્વામી

ગૃહત્યાગ અને સાધના :

ત્રીસ વર્ષની વયે સત્ય અને જ્ઞાનની શોધમાં તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો. ભિક્ષુક જીવન ધારણ કરી બાર વર્ષ સુધી કઠોર તપશ્ચર્યા કરી. ઋજુપાલિક નદીના કિનારે તેમને સર્વોચ્ચ જ્ઞાન એટલે કે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પોતાનાં મન અને ઇન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોવાથી તેઓ 'જિન' કહેવાયા. આવા મહાન પરાક્રમી વર્ધમાન 'મહાવીર' તરીકે જાણીતાં થયા.

ઉપદેશ :

બુદ્ધની જેમ જ મહાવીર સ્વામી પણ સંસારને ભય અને દુ:ખોથી ભરેલો માને છે. તેઓ ઈશ્વરનો ઇન્કાર કરે છે. તેમના ઉપદેશને ત્રિરત્નના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે નીચે મુજબનાં પાંચ વ્રતોનો ઉપદેશ આપ્યો હતો :

(1) અહિંસા : મહાવીર સ્વામી માનતા કે હિંસા એ માનવસમાજનું સૌથી મોટું દૂષણ છે. કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા કરવી જોઈએ નહિ. નાનામાં નાના જીવને પણ જીવવાનો પૂરો અધિકાર છે. મનમાં પણ હિંસા કરવી જોઈએ નહિ. પ્રાણી માત્રની રક્ષા કરવી એ જ મનુષ્યનું સાચું કર્તવ્ય છે.

(2) સત્ય : ક્યારેય અસત્યનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ નહિ. વિચાર્યા કે સમજ્યા વિના બોલવું પણ જોઈએ નહિ. સત્યના પાલન માટે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સત્યનું હંમેશાં દરેક પરિસ્થિતિમાં પાલન કરવું જોઈએ.

(3) અસ્તેય : ચોરી એ સૌથી મોટું અનિષ્ટ છે. કોઈની પણ અનુમતિ વગર તેની વસ્તુ ગ્રહણ કરવી જોઈએ નહિ. કોઈની આજ્ઞા વગર કોઈના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો તે પણ ચોરી છે તેમ સમજાવી તે સમયના સમાજને ચોરવૃત્તિથી દૂર કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો.

(4) અપરિગ્રહ : મનુષ્યે પોતાની જરૂરિયાત કરતાં વધારે ચીજવસ્તુઓ, ધન-ધાન્ય, આભૂષણો, વસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ નહિ. જેટલી જરૂરિયાત હોય તેટલું જ રાખવાથી સંગ્રહવૃત્તિ ઘટે અને પરિણામે ગરીબો સુધી અનાજ જેવી ચીજવસ્તુઓ પહોંચે તેવો મહત્ત્વનો સંદેશ તેમણે આપ્યો.

(5) બ્રહ્મચર્ય : તેમણે જૈન સાધુઓ અને સાધ્વીઓને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા ખાસ જણાવ્યું હતું.

આટલું જાણો

- ત્રિરત્ન (રત્નત્રયી) સિદ્ધાંત એટલે સમ્યક દર્શન, સમ્યક જ્ઞાન અને સમ્યક આચરણ.

મહાવીર સ્વામી : એક મહાન સુધારક તરીકે :

મહાવીર સ્વામીએ કર્મકાંડ અને યજ્ઞોનો વિરોધ કર્યો. તેમણે ઈશ્વરનો ઇન્કાર કર્યો. યજ્ઞમાં થતી પશુહિંસાની નિંદા કરી. સ્ત્રીઓને સમાન અધિકાર આપવાની વાત કરી. બુદ્ધની જેમ જ તેમણે લોકોની ભાષા પ્રાકૃત અને અર્ધમાગ્ધીમાં ઉપદેશ આપ્યો. સાદા અને સરળ ઉપદેશથી તેમણે લોકોનું જીવન બદલી નાખ્યું.

નિર્વાણ : 72 વર્ષની વયે પાવાપુરીમાં તેઓ નિર્વાણ પામ્યા.

આવી રીતે આજથી લગભગ 2500 વર્ષ પહેલાં ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશથી લોકોને નવા વિચારો મળ્યા. એ સમયના ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો અને દૂષણો દૂર થયાં. મોટી સંખ્યામાં લોકો તેમના અનુયાયી બન્યા. બંને ઉપદેશકોએ શાંતિ અને સદાચારનો માર્ગ અપનાવવા લોકોને અનુરોધ કર્યો અને આ રીતે તેઓ સમાજના સદ્વિચાર-પ્રવર્તક બની રહ્યા.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

(1) ગૌતમ બુદ્ધે સૌપ્રથમ ઉપદેશ ક્યાં આપ્યો ?

(A) બોધિગયા (B) સારનાથ (C) કુશીનારા (D) કપિલવસ્તુ

(2) ગૌતમ બુદ્ધ કઈ જગ્યાએ નિર્વાણ પામ્યા હતા ?

(A) લુમ્બિની (B) કપિલવસ્તુ (C) કુશીનારા (D) સારનાથ

(3) મહાવીર સ્વામીની માતાનું નામ શું હતું ?

(A) ત્રિશલાદેવી (B) માયાદેવી (C) યશોદા (D) યશોધરા

(4) મહાવીર સ્વામીનો જન્મ ક્યાં થયો હતો ?

(A) કપિલવસ્તુ (B) કુંડગ્રામ (C) સારનાથ (D) પાવાપુરી

(5) મહાવીર સ્વામીએ લોકોને પોતાનો ઉપદેશ કઈ ભાષામાં આપ્યો ?

(A) પાલિ (B) પ્રાકૃત અને અર્ધમાગધી

(C) પ્રાકૃત અને પાલિ (D) પાલિ અને અર્ધમાગધી

2. ટૂંકમાં ઉત્તર આપો :

(1) ગૌતમ બુદ્ધનો મુખ્ય ઉપદેશ શું હતો ?

(2) મહાવીર સ્વામીનો મુખ્ય ઉપદેશ શું હતો ?

(3) જૈનધર્મએ કયાં પાંચ મહાવ્રતો આપ્યાં ?

3. નીચેના વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

(અ) બુદ્ધ અને જૈન બંને ધર્મએ લોકોને શાંતિ અને અહિંસાનો માર્ગ અપનાવવા અનુરોધ કર્યો.

(બ) બુદ્ધ દ્વારા પ્રથમ ઉપદેશ બોધિગયામાં આપવામાં આવેલ.

(ક) બુદ્ધને સારનાથમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

4. યોગ્ય ઉત્તર આપો :

(1) ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશમાં શું સમાનતા હતી?

(2) ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાં કયાં અનિષ્ટો જોવા મળતાં હતાં?

ચર્ચા કરો

ગૌતમ બુદ્ધ તથા મહાવીર સ્વામીએ આપેલા ઉપદેશ આપણને કેવી રીતે ઉપયોગી છે ?

આવો જાતે કરીએ

- વિવિધ ધર્મોની ઉપદેશાત્મક બાબતો શોધો અને તેમાં સરખાપણું શું છે તેની નોંધ કરો.
- ‘અંગુલિમાલ’ ફિલ્મ નિહાળી બુદ્ધના જીવનપ્રસંગો નોંધો.